

УДК 347.441.832

DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.1.06>**Роман Таш'ян,**

канд. юрид. наук, доцент,

доцент кафедри цивільного права № 1

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ДОКТРИНА «CULPA IN CONTRAHENDO» В УЧЕННІ ПРО НЕДІЙСНІСТЬ ПРАВОЧИНІВ

У статті розглядається доктрина «culpa in contrahendo» в контексті співвідношення з ученням про недійсність правочинів. Автор досліджує історію виникнення доктрини «culpa in contrahendo», її генезу та сучасний стан утілення в законодавстві країн Європи. Доктрина «culpa in contrahendo» розглядає питання, коли одна зі сторін майбутнього договору застосовує обман, приховує перешкоди до укладення договору, інші вади, які є підставами недійсності договору. У науці цивільного права поняття «Culpa in contrahendo» вперше з'явилося в роботі Рудольфа фон Іерінга, який вивчав його в контексті переддоговірної відповідальності за недобросовісну поведінку однієї зі сторін, яка призвела до недійсності укладеного договору. Прикладами цієї доктрини є норми, що зобов'язують особу, яка виявила волю, відшкодувати збитки особі, яка покладалася на дійсність договору, якщо договір виявиться незначним у зв'язку з відсутністю серйозного наміру або буде оскаржений у зв'язку з помилкою або з помилкою в передачі волевиявлення; зобов'язують представника, який не знав про відсутність у нього повноважень, відшкодувати збитки, які інша сторона понесла внаслідок утєвненості в наявності таких повноважень. Згодом під впливом судової практики інститут переддоговірної відповідальності розширив межі застосування інституту «culpa in contrahendo», тобто вийшов за рамки недійсності правочинів. Зокрема, наявність видимості дійсного договору перестала вважатися обов'язковою умовою застосування переддоговірної відповідальності, а така відповідальність стала застосовуватися й у разі явної відсутності договору, коли переговори не привели до його укладення. У подальшому доктрина «culpa in contrahendo» знайшла своє закріплення в законодавстві Німеччини, Австрії, Швейцарії та інших європейських країн. Останнім часом у вітчизняній науці спостерігається зростання інтересу до інституту переддоговірної відповідальності, тому вивчення доктрини «culpa in contrahendo» має надзвичайно вагоме значення.

Ключові слова: доктрина «culpa in contrahendo», недійсність правочинів, переддоговірна відповідальність, відшкодування шкоди, помилка й обман як підстави недійсності правочинів.

Постановка проблеми. Рекодифікація цивільного законодавства ставить перед наукою завдання – ще раз розглянути базові категорії й поняття, до яких належить і недійсність правочинів. Одним із таких напрямів є дослідження недобросовісної поведінки однієї зі сторін договору на стадії його укладення, що в майбутньому стає підставою його недійсності.

Розгляд цього питання тісно пов'язаний із дослідженням інституту переддоговірної відповідальності, який уже більше ніж століття відомий праву практично всіх європейських держав. Цей інститут сьогодні об'єднує всі випадки заподіяння шкоди на стадії переговорів безвідносно як до дійсності укладеного згодом договору, так і до самого факту його укладення.

Доктрина «culpa in contrahendo» була в центрі уваги багатьох українських і зарубіжних учених, зокрема К.В. Гнищевича, Н.М. Квіт, Н.І. Майданик, Є.О. Трубакова. Проте в силу своєї невичерпуваності «culpa in

contrahendo» може бути предметом подальших наукових пошуків, у тому числі в контексті вчення про недійсність правочинів.

Метою статті є дослідження доктрини «culpa in contrahendo» в контексті недійсності правочинів.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до доктрини «culpa in contrahendo», основна увага приділяється не факту неукладення договору, а характеру поведінки (зокрема недобросовісній поведінці) особи, з вини якої відбулося переривання процесу укладення договору [1, с. 169].

Фактично весь процес укладення договору має значення для недійсності правочинів. Так, доктрина «culpa in contrahendo» розглядає в тому числі питання, коли одна зі сторін майбутнього договору застосовує обман, приховує перешкоди до укладення договору, інші вади, які є підставами недійсності договору.

«Culpa in contrahendo» – це латинський вираз, що означає «вада в укладанні договору». Це поняття має вагоме значення в цивільному праві багатьох європейських країн, означає обов'язок вести переговори з обережністю, а не приводити партнера по переговорах до дій, які можуть заподіяти йому шкоду ще до укладення договору.

У науці цивільного права поняття «Culpa in contrahendo» вперше з'явилося в роботі Рудольфа фон Ієрінга [2]. Варто підкреслити, що історично переддоговірну відповідальність розглядали тільки в контексті недійсності правочинів, якщо така недійсність була спричинена поведінкою однієї зі сторін. Доктрина Culpa in contrahendo була спрямована на захист інтересів добросовісної сторони при укладенні договору. Така сторона могла подати позов про відшкодування збитків, виходячи з «негативного інтересу», тобто збитків, які вона понесла, покладаючись на видимість дійсності правочину (що виключає можливість стягнення упущеної вигоди, яка могла б бути отримана, якби був би укладений дійсний договір) [3]. Р. Ієрінг обґрунтовував це тим, що з початку переговорів сторони вступають у квазідоговірні відносини. Ієрінг зазначав, що єдиним самостійним наслідком недійсності договору є договірне домагання про відшкодування винною в недійсності правочину стороною збитків контрагенту.

Отже, за допомогою фрагментів Дигест Ієрінг створив самостійний правовий інститут відповідальності за вину в переговорах, що призвела до укладення недійсного договору, причому правовим засобом, до допомоги якого в подібній ситуації може вдатися потерпіла сторона, є договірний позов, незважаючи на те що договір з вини однієї зі сторін не відбувся. Отже, з теорії Ієрінга випливає досить важливий висновок, що **недійсний договір набуває часткову дію** (курсив наш – Р. Т.), а сам автор створює, отже, поєднання договірної й водночас переддоговірної відповідальності.

Ієрінг виділяв три підстави недійсності правочину, які дають змогу вести мову про відповідальність за culpa in contrahendo: нездатність суб'єкта здійснити операцію в силу прямої заборони його участі в правочинах цього виду (наприклад, унаслідок недосягнення повноліття); нездатність об'єкта (первинна неможливість виконання); недостовірність волі або її відсутність (як волевиявлення, так і самої волі). Відповідальність сторони за договором обмежується в концепції Р. Ієрінга «негативним інтересом», тобто відшкодуванням збитків, що виникли внаслідок недійсності договору, який, однак, не

може перевищувати межі позитивного інтересу, тобто інтересу сторони в належному виконанні договору [4].

Реакція науки пандектного права, породжена концепцією Ієрінга, не була однозначною: тоді як одні дослідники висловлювали свою незгоду як із догматичним обґрунтуванням такої відповідальності, так і з практичною необхідністю запропонованої Ієрінгом теорії, інші визнавали принаймні ті вигоди, які вона несла для цивільного обороту. Загалом же спільна думка пандектистів зводилася до того, що відповідальність за недійсність укладеного договору є органічним елементом системи німецького цивільного права XIX століття. Подібної думки дотримувалися й німецькі суди, якими в період до введення в дію BGB (Німецького цивільного уложення) винесено низку рішень, що покладали обов'язок відшкодування збитків контрагента на сторону, яка допустила провину під час укладення договору [4].

Законодавчим підґрунтям розроблення доктрини Culpa in contrahendo став § 307 BGB (в редакції 1900 р.), який установлював обов'язок сторони, яка при укладанні договору знала або повинна була знати про неможливість його виконання, відшкодувати збиток, понесений іншою стороною через довіри до дії договору. Іншими прикладами є норми § 122, 179 BGB, що зобов'язують особу, яка виявила волю, відшкодувати збитки особі, яка покладалася на дійсність договору, якщо договір виявиться незначним у зв'язку з відсутністю серйозного наміру або буде оскаржений у зв'язку з помилкою або з помилкою в передачі волевиявлення; зобов'язують представника, який не знав про відсутність у нього повноважень, відшкодувати збитки, що інша сторона понесла внаслідок упевненості в наявності таких повноважень [3].

Отже, початковий обсяг culpa in contrahendo фактично збігся саме з недійсністю правочинів.

Згодом під впливом судової практики інститут переддоговірної відповідальності просунувся далі меж застосування інституту culpa in contrahendo, окреслених Ієрінгом, тобто вийшов за рамки недійсності правочинів. Зокрема, наявність видимості дійсного договору перестала вважатися обов'язковою умовою застосування переддоговірної відповідальності, а така відповідальність стала застосовуватися й у разі явної відсутності договору, коли переговори не привели до його укладення [3].

Важливим критерієм недобросовісності є надання стороні неповної або недостовірної інформації, у тому числі замовчування

про обставини, які в силу характеру договору повинні бути доведені до відома іншої сторони.

Ідея *culpa in contrahendo* має місце й у законодавчих актах інших європейських держав. Так, § 871 Загального цивільного кодексу Австрії встановлює обов'язок сторони договору відшкодувати шкоду іншій його стороні, якщо остання уклала договір у стані омани щодо обставин, які перша сторона мала роз'яснити (зокрема такою оманною вважається омана щодо змісту договору, його мотивів або кінцевої мети). Відповідно до § 874 Загального цивільного кодексу Австрії, шкода й упущена вигода відшкодовуються й тим, хто домогся укладення договору наслідком обману або несправедливого страху. Також, відповідно до § 878 Загального цивільного кодексу Австрії, той, хто при укладенні договору знав чи повинен був знати про неможливість предмета договору, повинен відшкодувати другій стороні, яка не знала про це, шкоду, яку вона зазнала внаслідок довіри до дійсності договору. Отже, у всіх трьох згаданих випадках австрійське право пов'язує інститут переддоговірної відповідальності з недійсністю договору і ставить першу в залежність від другого.

Розвиток переддоговірної відповідальності в австрійській юриспруденції початку ХХ століття пояснювався популярністю подібних концепцій у Німеччині й відбувався в результаті творчої інтерпретації норм законодавства, що вживаються як доктриною, так і практикою австрійських судів. Сьогодні відповідальність за *culpa in contrahendo* визнається в Австрії в тих же випадках, що й у Німеччині, за винятком відповідальності за безпосереднє заподіяння шкоди здоров'ю та майну, що пояснюється наявністю принципу генерального делікту в австрійському праві [3].

За правилами ст. 1338 Цивільного кодексу Італії, сторона, яка знає або повинна знати про наявність перешкод до укладення дійсного договору, але не повідомляє про це контрагента, зобов'язана відшкодувати шкоду, що виник унаслідок довіри до дійсності правочину.

Отже, *culpa in contrahendo* охоплює випадки недійсності правочинів, учинених під впливом обману, насилля, погрози, зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною, під впливом тяжкої обставини й на вкрай не вигідних умовах.

Історія права показує, що «*culpa in contrahendo*» варто відрізняти від «*dolus in contrahendo*», є істотні відмінності як за часом виникнення відповідних видів цивільно-правової відповідальності, підстав відповідальності в кожному із цих випадків,

так і за їх правовими наслідками, у тому числі для дійсності укладеного сторонами договору. Тоді як збитки, завдані внаслідок «*dolus in contrahendo*», можуть бути компенсовані за допомогою звичайних делікатних позовів, відшкодування збитку, що виник унаслідок «*culpa in contrahendo*», вимагає створення спеціального засобу правового захисту.

Крім того, опоненти загального принципу відповідальності за *culpa in contrahendo* прагнуть зарахувати до її проявів положення про недійсність правочинів, укладених особами, які не володіли необхідним обсягом дієздатності або не розуміли значення своїх дій. Приписи Господарського кодексу РФ покладають на дієздатну сторону обов'язок відшкодування реальних збитків, завданих їх контрагентам унаслідок недійсності правочину, якщо дієздатна особа знала або мала знати про відсутність у його контрагента якостей, необхідних для укладення договору цього виду. Звичайно, такі випадки мають багато спільного із ситуаціями відповідальності за *culpa in contrahendo*, однак істотна відмінність між ними полягає в такому: тоді як *culpa in contrahendo* є відповідальністю за неналежне виконання переддоговірних обов'язків з передачі контрагенту необхідної інформації, що має значення для прийняття ним рішення про укладення договору, компенсація реального збитку неповністю дієздатній особі не передбачає існування такого переддоговірного обов'язку та її порушення як підстави виникнення відповідальності, є самостійним наслідком із загальної ідеї добросовісності [4].

Останнім часом у вітчизняній науці спостерігається зростання інтересу до інституту переддоговірної відповідальності. Так, Н.І. Майданик зазначає, що якщо винна поведінка однієї сторони призвела до того, що передбачуваний договір не відбувся, то друга сторона вправі вимагати, щоб вона була повернута до становища, у якому вона перебувала б, якщо б договір був дійсно укладений. Зрозуміло, вона не може вимагати поставити її в краще становище, ніж те, у якому вона б перебувала, якщо б договір мав місце [5; с. 108].

Н.М. Квіт зазначає, що вживання у вітчизняних наукових працях термінів «зв'язаність між сторонами», «квазіправочин» та інших подібних означень свідчить про те, що між сторонами майбутнього договору існує певний правовий зв'язок, який, однак, зобов'язанням поки ще називати рано, проте й ігнорувати його теж не можна. Такий правовий зв'язок усе ще не можна вважати договірним, оскільки не є укладеним договір, але він усе ж створює певні обов'язки для майбутніх сторін одна

перед одною. Такий зв'язок існує й у випадках, здавалось би, учинення договору, однак який у результаті не укладений або визнаний недійсним [6, с. 82].

У літературі зазначається, що підставою переддоговірної відповідальності є порушення обов'язку, що виникає під час вступу до переговорів, добросовісного їх ведення, зокрема не приховувати відомі обставини, які можуть бути підставами недійсності договору. Вступ до переговорів стосовно укладення договору викликає особливого роду переддоговірне організаційне правовідношення [7, с. 10].

Наслідки необережної вини, виявленої при укладенні договору, можуть залежно від обставин полягати або в збитках, викликаних укладенням недійсного договору, або в збитках, що виникають унаслідок укладення дійсного, але не вигідного для добросовісної сторони договору. Крім того, збитки потерпілої сторони можуть виникнути внаслідок неправомірного припинення переговорів контрагентом. У цьому випадку збитки потерпілої сторони зумовлюються її витратами, які вона, розраховуючи на благополучне завершення переговорів, зробила на виконання договору [4].

На думку К.В. Гнищевича, у сучасному праві переддоговірна відповідальність настає за наявності умислу або грубої необережності, тобто за необхідності поновлення негативного договірної інтересу [7, с. 11]. У такому випадку обсяг culpa in contrahendo охоплюватиме не всі вищезазначені вади правочинів, адже, наприклад, для застосування положень про недійсність правочину, який учинено під впливом помилки, достатньо будь-якої форми необережності особи, яка помилилася.

У вітчизняному Цивільному кодексі (далі – ЦК) до норм, що встановлюють переддоговірну відповідальність, можна зарахувати положення ст. 229 (Правові наслідки правочину, який учинено під впливом помилки) та ст. 241 (Вчинення правочинів з перевищенням повноважень). Зокрема, відповідно до ч. 2 ст. 229 ЦК України, у разі визнання правочину недійсним особа, яка помилилася в результаті власного недбалства, зобов'язана відшкодувати другій стороні завдані їй збитки. Сторона, яка своєю необережною поведінкою сприяла помилці, зобов'язана відшкодувати другій стороні завдані їй збитки. Загальним правовим підґрунтям цього є положення ч. 2 ст. 216 ЦК України, які закріплюють, якщо у зв'язку з учиненням недійсного правочину другій стороні або третій особі завдано збитків і моральної шкоди, вони підлягають відшкодуванню винною стороною.

Заслугує на окреме обговорення питання, до якого виду цивільно-правової відповідальності належить відповідальність позадоговірна. З одного боку, ст. 1166 ЦК України закріплює принцип генерального делікту, а отже, culpa in contrahendo повинна розглядатися в контексті позадоговірної відповідальності; з іншого – переддоговірна відповідальність (як і проблематика недійсності правочинів) у силу свого розташування в системі цивільного права явно тяжіє до відповідальності договірної. Однак це питання в перспективі заслуговує на окреме наукове дослідження.

Висновки

Отже, доктрина culpa in contrahendo може слугувати засобом дослідження низки проблем, що виникають під час укладення договору, у тому числі обставин, які в подальшому можуть призвести до його недійсності.

Список використаних джерел:

1. Трубаков Є.О. Неукладені цивільно-правові договори: поняття, правова природа, правові наслідки : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2015. 169 с. С. 20.
2. Jhering R. Culpa in contrahendo oder Schadenersatz bei nichtigen oder nicht zur Perfection gelangten Verträgen. *Jahrbucher für die Dogmatik des heutigen römischen und deutschen Privatrechts*. Bd. 4. Jena, 1861. URL: <https://wiselawyer.ru/poleznoe/68704-culpa-contrahendo-vozmeshhenie-ubytkov-nedejstvitelnosti-nezaklyuchennosti-dogovorov> (дата звернення: 12.01.2021).
3. Попов Ю.Ю. Преддоговорная ответственность: culpa in contrahendo, promissory estoppel, деликт. URL: <http://popov-yuyu.narod.ru/culpa-in-contrahendo-promissory-estoppel.htm> (дата звернення: 12.01.2021).
4. Гнищевич К.В. Доктрина culpa in contrahendo в гражданском праве России. URL: <http://www.dirittoestoria.it/8/Contributi/Gnitsevich-Culpa-contrahendo-russ.htm> (дата звернення: 12.01.2021).
5. Майданик Н.И. Преддоговорная ответственность в гражданском праве Украины. *Альманах цивилистики* : сборник статей / под ред. Р.А. Майданика. Вып. 1. Киев : Всеукраинская ассоциация издателей «Правова єдність», 2008. С. 93–117. С. 108.
6. Квіт Н.М. Переддоговірна відповідальність або «culpa in contrahendo» як перспектива для України. *Право і суспільство*. 2015. № 1. С. 80–85. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2015_1_16 (дата звернення: 12.01.2021).
7. Гнищевич К.В. Преддоговорная ответственность в гражданском праве : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право». Санкт-Петербург, 2009. С. 10.

Roman Tashian. Concept “culpa in contrahendo” in the doctrine of invalidity of transactions

The article considers the concept of “culpa in contrahendo” in the context of the relationship with the doctrine of the invalidity of transactions. The author researches the history of the doctrine of “culpa in contrahendo”, its genesis and the current state of its implementation in European law. The doctrine of “culpa in contrahendo” considers the issue when one of the parties of the future contract uses deception, hides obstacles to the conclusion of the contract, other defects that can be grounds for invalidity of the contract. In the science of civil law the concept of “Culpa in contrahendo” first appeared in the work of Rudolf von Jhering who researched it in the context of pre-contractual liability for unfair conduct of one of the parties, which led to the invalidity of the contract. For example, this doctrine rules that oblige a person who has expressed a will to indemnify the person who relied on the validity of the contract if the contract proves to be insignificant due to lack of serious intent or is challenged due to an error or mistake of the transfer of expression of will; and oblige a representative who was unaware of his lack of authority to reimburse the other party for the loss of confidence in the existence of such authority. Subsequently, under the influence of practice, the institution of pre-contractual liability was expanded from the scope of the institution of “culpa in contrahendo” and is not limited by issues of invalidity of transactions. In particular, the visibility of a valid contract is no longer considered a prerequisite for the application of pre-contractual liability, and such liability began to apply in the absence of a contract, when negotiations did not lead to its conclusion. Later, the doctrine of “culpa in contrahendo” was implemented in the legislation of Germany, Austria, Switzerland and other European countries. Recently, there has been a growing interest in domestic science in the institution of pre-contractual liability, and therefore the study of the doctrine of “culpa in contrahendo” is extremely important now.

Key words: doctrine “culpa in contrahendo”, invalidity of transactions, pre-contractual liability, damages, error and deception as grounds for invalidity of transactions.